

Przegląd Religioznawczy 1 (283)/2022

The Religious Studies Review

ISSN: 1230-4379

e-ISSN: 2658-1531

www.journal.ptr.edu.pl

SŁAWOMIR SZTAJER

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Katedra Religioznawstwa i Badań Porównawczych

e-mail: sztajers@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0001-8975-2994

DOI: 10.34813/ptr.1.2022.12

Od wielodyscyplinarności do interdyscyplinarności w badaniach religioznawczych

From multidisciplinary to interdisciplinarity
in the study of religion

Abstract. The article discusses the multidisciplinary nature of the contemporary study of religion, arguing that the study of religion is being transformed from a multidisciplinary field into interdisciplinary cooperation. The step towards interdisciplinarity is possible thanks to cognitive sciences, which provide a platform for collaboration for the humanities, social sciences, and natural sciences. I do not claim that cognitive science is the only legitimate ground on which different disciplines constituting the science of religion may cooperate. Perhaps some other options will crystallize in the future. But so far, it seems to be the only scientific endeavor that successfully integrated most essential dimensions of the study of religion.

Keywords: interdisciplinarity, multidisciplinary, cognitive science

Nauki religioznawcze cechują się znacznym zróżnicowaniem pod względem liczby dyscyplin naukowych zaangażowanych w badanie religii, podejść teoretyczno-metodologicznych, a także odmiennych typów poznania występujących w badaniach religioznawczych. Liczba dyscyplin, z którymi

powiązane jest religioznawstwo, nie jest stała. Z czasem włączane są coraz to nowe dyscypliny, które dostarczają nowych metod i ujęć różnych aspektów religii. Oprócz dyscyplin tradycyjnie włączanych do religioznawstwa, takich jak historia religii (rozumiana zresztą na wiele sposobów), socjologia religii, psychologia religii czy antropologia religii, a także nieempirycznych nauk o religii, jak filozofia czy teologia religii, wymienia się obecnie wiele dyscyplin posiadających udokumentowany dorobek w badaniach nad religiami. Brakuje jednak zgody co do tego, czy poszczególne dyscypliny należy traktować jako subdyscypliny w ramach religioznawstwa, czy jako subdyscypliny wchodzące w skład poszczególnych nauk. Przykładowo socjologia religii może być rozumiana jako subdyscyplina socjologii bądź subdyscyplina religioznawstwa. W świecie nauki funkcjonują oba sposoby rozumienia subdyscyplin religioznawczych. Różnica taka nie jest wyłącznie kwestią konwencji, zwłaszcza jeśli poszczególne dyscypliny wchodzą w kooperację.

Różne orientacje teoretyczno-metodologiczne występują w ramach poszczególnych dyscyplin bądź obejmują wiele dyscyplin. Niektóre z nich mają jedynie znaczenie historyczne, inne nadal stosowane są w praktyce naukowej. Jeśli orientacja teoretyczno-metodologiczna korzysta z dorobku wielu dyscyplin naukowych, może dostarczać ram do interdyscyplinarnego badania religii, ukierunkowując badania według przyjętych w ramach orientacji założeń.

Oprócz zróżnicowania dyscyplinarnego i teoretyczno-metodologicznego w badaniach religioznawczych występują ponadto różne typy poznania (Bronk, 2003, s. 75). Naukowość niektórych z nich jest przedmiotem debaty wśród uczonych. Nie ma zgody zwłaszcza co do tego, czy religioznawstwo obejmuje jedynie empiryczne nauki o religii, czy również nauki filozoficzne i teologiczne. Generalnie rzecz ujmując, oprócz poznania naukowego wyróżnia się takie typy poznania, jak poznanie filozoficzne, poznanie religijne czy poznanie wartości (Przełęcki, 1996). W przypadku religioznawstwa problem polega na tym, że niektóre typy poznania nienaukowego bywają uwzględniane w badaniach religioznawczych oraz że wyznaczenie granicy między poznaniem naukowym i pozanaukowym nie jest zadaniem łatwym. Luther H. Martin i Donald Wiebe (2016) argumentują, że naukowe cele religioznawstwa znajdują się pod naporem interesów pozanaukowych, a nawet pozapoznawczych, ograniczających czy wręcz uniemożliwiających w pełni naukowe badanie religii.

Wyodrębnienie tylko tych trzech wymiarów zróżnicowania badań religioznawczych pokazuje, że wielość nauk o religii nie ogranicza się do wielości dyscyplin naukowych zaangażowanych w badanie religii. W związku z tym pytanie o wielodyscyplinarność i interdyscyplinarność badań religioznawczych powinno uwzględniać problem obecności różnych typów poznania i różnych orientacji teoretycznych i metodologicznych.

Religioznawstwo od samego początku było dziedziną wewnętrze zróżnicowaną. Różne były nie tylko dyscypliny naukowe zainteresowane badaniem religii, ale także instytucje, w obrębie których takie badania prowadzono. Zanim pod koniec XIX wieku pojawiły się postulaty stworzenia naukowego religioznawstwa, badania nad religiami prowadzone były w dynamicznie rozwijających się dyscyplinach naukowych, takich jak psychologia, socjologia czy antropologia. Refleksja nad religią od dawna prowadzona była także w ramach filozofii i teologii. Takie zróżnicowanie stanowiło przeszkodę dla pojmowania religioznawstwa jako autonomicznej nauki, ponieważ „różne dyscypliny pociągały za sobą różne pytania, różne problemy, różne odpowiedzi, różne oceny, różne materiały oraz, czego należało oczekiwać, różne i niejednorodne rezultaty” (Ambasciano, 2019, s. 33). Niezależnie od tych różnic w XX wieku pojawiło się wiele postulatów stworzenia autonomicznego religioznawstwa zgodnie z założeniem, że religia stanowi rzeczywistość *sui generis*, nieredukowalną do czegoś, co religią nie jest.

Nie ulega wątpliwości, że współczesne religioznawstwo jest przedsięwzięciem wielodyscyplinarnym, angażującym różne dyscypliny naukowe (Taylor, 1998, s. 13). Jednocześnie akademickie religioznawstwo bywa często charakteryzowane jako działalność interdyscyplinarna. Interdyscyplinarność bywa utożsamiana z wielodyscyplinarnością, choć nie są one tożsame. Wielodyscyplinarność nie implikuje interdyscyplinarności, ponieważ samo zestawienie wyników uzyskanych przez kilka dyscyplin nie oznacza jeszcze powiązania i integracji tych wyników. Wbrew pozorom i nieporozumieniom wynikającym z nieuprawnionego utożsamiania wielodyscyplinarności i interdyscyplinarności szeroko zakrojone interdyscyplinarne badania religii należą do rzadkości (Slingerland, 2016, s. 305). Instytucjonalizacja religioznawstwa jako dyscypliny naukowej w ramach uniwersytetów i innych ośrodków badawczych, a także oferowanie wielodyscyplinarnych programów studiów religioznawczych nie muszą prowadzić do interdyscyplinarności.

Badania wielodyscyplinarne pozwalają dokonać zestawienia osiągnięć różnych dyscyplin. Każda z dyscyplin ma własny wkład w badania, ale zestawione osiągnięcia nie podlegają integracji (Repko i Szostak, 2017, s. 70). Wkład każdej dyscypliny jest niejako odrębny i niezależny od pojęć, metod i teorii innych dyscyplin składających się na wielodyscyplinarne przedsięwzięcie badawcze. Poszczególne dyscypliny zachowują swoją odrębność i tożsamość, zachowany jest również przyjęty podział nauk. Przykładem wielodyscyplinarności jest organizacja konferencji, podczas których specjaliści z różnych dyscyplin wypowiadają się na dany temat, a także publikacja wieloautorskich monografii prezentujących zestawienia osiągnięć wielu dyscyplin (Klein, 2010, s. 17). Tak rozumiana wielodyscyplinarność jest obecnie powszechną praktyką w nauce akademickiej.

Natomiast w badaniach interdyscyplinarnych dokonywana jest integracja i synteza pochodzących z różnych dyscyplin pojęć, teorii, metod, narzędzi badawczych. Zintegrowane projekty badawcze przekształcają istniejące podejścia. Kooperacja i integracja leżące u podstaw interdyscyplinarności przybierają różne formy i mają różne stopnie. Można wyróżnić zwłaszcza dwa typy interdyscyplinarności: metodologiczną i teoretyczną (Klein, 2010, s. 19). Pierwsza z nich polega zazwyczaj na zapożyczaniu pojęć i metod od innych dyscyplin. Interdyscyplinarność polega tutaj na tym, że wiele współpracujących dyscyplin wykorzystuje wspólną metodę lub zbiór metod, a także bazuje na wspólnych pojęciach. Współcześnie, zwłaszcza w naukach społecznych, coraz częściej zaobserwować można łączenie dwóch typów metod: jakościowych i ilościowych, co pozwala na integrację różnych metodologicznie podejść. Interdyscyplinarność teoretyczna może przybierać różne formy, poczynając od zastosowania określonej perspektywy teoretycznej w wielu dyscyplinach, po przenikanie się różnych dyscyplin w wyniku wzajemnego zapożyczania pojęć oraz wyników badań. Kooperacja taka niejednokrotnie prowadzi do wypracowania w poszczególnych dyscyplinach nowych metod, pojęć, teorii, a czasem także nowych orientacji teoretyczno-metodologicznych.

We współczesnych naukach humanistycznych i społecznych interdyscyplinarność jest pożądana i praktykowana, ale zwykle ogranicza się do dyscyplin należących do dziedziny nauk humanistycznych i społecznych. Rzadziej spotyka się interdyscyplinarność postulującą integrację wiedzy obejmującą również nauki przyrodnicze. Wynika to nie tylko z ograniczeń napotykaných w praktyce badawczej, ale także z założeń metodologicznych, które akcentują odrębność czy swoistość nauk humanistycznych i społecznych. Niezależnie od tego, jak ta odrębność i swoistość są definiowane, zwykle nie sprzyjają przełamywaniu barier między naukami przyrodniczymi i społeczno-humanistycznymi. Jednocześnie odrębność tę próbuje się na różne sposoby przezwyciężać, proponując ideę „konsyliencji” (Wilson, 2002), „integracji pionowej” (Cosmides, Tooby i Barkow, 1995, s. 4) bądź postulując budowę wspólnej ramy dla nauk przyrodniczych i humanistycznych (Slingerland i Collard, 2011, s. 4).

Obserwacja współczesnych przemian religioznawstwa pozwala sądzić, że w wielu obszarach badań dokonuje się przejście od wielodyscyplinarności do interdyscyplinarności. Powstaje coraz więcej projektów badawczych i orientacji teoretycznych, których głównym zamiarem jest prowadzenie badań interdyscyplinarnych. Towarzyszy temu przekonanie, że interdyscyplinarność w badaniach religioznawczych jest istotna, ponieważ całościowe ujmowanie religii wymaga nie tylko zestawienia wyników badań poszczególnych dyscyplin, ale także kooperacji, która prowadzi do integracji rezultatów badań.

Interdyscyplinarność można również potraktować jako odpowiedź na nadmierne rozdrobnienie nauk o religii i zaawansowaną specjalizację. O ile zróżnicowanie nauk o religii i ich pogłębiająca się specjalizacja mogą być pożądane, poprzestanie na nich oznaczałoby rezygnację ze śmiałych przedsięwzięć teoretycznych, zwłaszcza teorii ogólnych. Sytuację taką można zresztą zaobserwować w religioznawstwie przynajmniej od czasów powojennych. Należy przy tym podkreślić, że zróżnicowanie i specjalizacja, a także autonomizacja poszczególnych subdyscyplin składających się na daną dyscyplinę naukową należą do normalnych tendencji w rozwoju nauki. W przypadku religioznawstwa konsekwencją tych tendencji bywa jednak kwestionowanie jedności, odrębności i autonomii religioznawstwa. Jedność religioznawstwa jako dyscypliny naukowej podważa wielu badaczy religii. Odwołując się do tych badaczy Andrzej Bronk zaznacza, że „choć termin »religioznawstwo« sugeruje istnienie odrębnej nauki o religii, specjalizacja i rozpad badań nad religią na wiele odrębnych dyscyplin każe raczej mówić o naukach religioznawczych (lub religiologicznych)” (Bronk, 2003, s. 68).

Nie sposób przedstawić tu wszystkich istotnych przedsięwzięć religioznawczych, które mają na celu przekraczanie barier dyscyplinarnych. Skoncentruję się na jednym tylko przykładzie podejścia interdyscyplinarnego, które jest ważne nie tylko z uwagi na towarzyszący mu postulat interdyscyplinarności, ale także na to, że jego interdyscyplinarność znacznie wykracza poza nauki humanistyczne i społeczne, kierując się ku naukom przyrodniczym. Takim podejściem jest współczesne religioznawstwo kognitywne rozumiane jako zastosowanie osiągnięć nauk kognitywnych w badaniach nad religiami. Impulsy do tworzenia nowych programów kognitywnych badań nad religiami wyszły nie z religioznawstwa, lecz przede wszystkim z tych nauk społecznych, które były szczególnie zainteresowane badaniem procesów poznawczych leżących u podłoża myślenia i zachowania religijnego. Znaczna część kognitywnych badaczy religii nie rekrutowała się spośród akademickich religioznawców.

Interdyscyplinarność kognitywnych badań nad religią była naturalną konsekwencją interdyscyplinarności nauk kognitywnych. Kognitywistyka od początku obejmowała szereg nauk, w tym psychologię, logikę, filozofię, sztuczną inteligencję, informatykę, antropologię, językoznawstwo. W praktyce badawczej nauk kognitywnych osiągnięcia poszczególnych dyscyplin nie są po prostu zestawiane ze sobą, lecz istnieje tendencja do integracji pojęć, metod i teorii. Zwornikiem tych badań interdyscyplinarnych jest podstawowy przedmiot badań, jakim jest umysł i procesy umysłowe, zwłaszcza procesy poznawcze.

Charakterystyczną cechą tych i wielu innych badań interdyscyplinarnych jest pluralizm metodologiczny, tj. stosowanie wielu różnych metod badania

zjawisk religijnych, najczęściej w ramach tego samego projektu badawczego. Uzasadnieniem dla stosowania wielu metod jest przekonanie, że religia jest zjawiskiem zbyt złożonym, niejednorodnym i wielowymiarowym, aby ograniczać jej badanie tylko do zestawu metod, z których każda jest stosowana w ramach jednej dyscypliny naukowej zajmującej się tylko jednym wymiarem religii. Liczba i różnorodność metod wykorzystywanych dotąd w kognitywnych badaniach nad religią jest imponująca. Stosowane są różne metody etnograficzne (wywiady, obserwacja uczestnicząca, eksperymenty terenowe), eksperymenty laboratoryjne, modelowanie statystyczne, modele matematyczne i komputerowe, metody neuronauki wykorzystujące różne techniki obrazowania mózgu i wiele innych (White, 2021, s. 80). Korzystanie z wielu metod właściwych różnym dyscyplinom powiązane jest z pluralizmem sposobów wyjaśniania – wyjaśnianie dokonuje się zarówno w oparciu o wiedzę wytworzoną w różnych dyscyplinach, jak i na różnych poziomach. Pluralizm w sposobach wyjaśniania oznacza więc nie tylko redukcowanie zjawisk wyższego rzędu do zjawisk niższego rzędu, ale także badanie zjawisk niższego rzędu w kontekście zjawisk wyższego rzędu (McCauley, 2013, s. 27).

Interdyscyplinarna kooperacja oraz integracja osiągnięć dyscyplin naukowych należących do różnych dziedzin nauki wymaga rozstrzygnięcia kwestii interpretacji i wyjaśniania jako dwóch odmiennych strategii, które są niezbędne w badaniach nad religiami. Nie kwestionując roli interpretacji, kognitywne badania nad religią akcentują rolę wyjaśniania, które w przeszłości często spychane było na dalszy plan. Tymczasem rezygnacja z wyjaśniania zjawisk religijnych i ograniczenie się do interpretacji jest źródłem wielu problemów, w jakie popada współczesne naukowe badanie religii. Ogranicza ponadto możliwości naukowego badania religii, ponieważ zdanie się tylko na interpretację zjawisk religijnych nie pozwala ujawnić mechanizmów powstawania tych zjawisk.

Zdaniem E. Thomasa Lawsons i Roberta N. McCauleya (1990, s. 23) problem interpretacji i wyjaśniania w badaniach nad religiami nie jest problemem wyboru jednej lub drugiej strategii. Obie strategię są niezbędne, ponieważ nie są one w istocie rozłączne: wyjaśnianie obejmuje pewne czynności interpretacyjne, zwłaszcza gdy przedmiotem wyjaśniania są wytwory kulturowe, zaś interpretacja nie może zastępować wyjaśniania.

Dimitris Xygalatas (2019) wyróżnia dwa typy interdyscyplinarności: słabą i mocną. Słaba wersja interdyscyplinarności ma miejsce wówczas, gdy badacz nabywa umiejętności i opanowuje metody badania właściwe więcej niż jednej dyscyplinie. Jednak z uwagi na silną specjalizację osiągnięcie doskonałości w kilku różnych dyscyplinach jest często niemożliwe. Badania interdyscyplinarne prowadzone przez jednego badacza łatwo mogą przekształcić się

w badaniu powierzchowne, ponieważ jednocześnie śledzenie nowych osiągnięć w wielu dyscyplinach jest niemal niemożliwe. Silna wersja interdyscyplinarności opiera się natomiast na współpracy wielu badaczy wyszkolonych w różnych dyscyplinach wiedzy i specjalizujących się w różnych zagadnieniach. Ten typ interdyscyplinarności umożliwia połączenie zaawansowanej specjalizacji z wieloaspektowym ujęciem problemu badawczego. W religioznawstwie kognitywnym silna interdyscyplinarność zaczyna odgrywać coraz istotniejszą rolę.

Interdyscyplinarność zakłada pewien rodzaj integracji, której zakres różni się w zależności od tego, czy współpracujące dyscypliny należą do tej samej dziedziny nauki lub dziedzin pokrewnych, czy też do różnych dziedzin. Pod tym względem integracja w obrębie nauk humanistycznych i społecznych jest zwykle znacznie łatwiej osiągalna niż integracja nauk humanistycznych i przyrodniczych. W religioznawstwie bliska współpraca antropologii i psychologii religii wydaje się mniejszym wyzwaniem niż współpraca antropologii z neuronauką.

W kognitywnych badaniach nad religią integracja teoretyczna dokonywana jest często w oparciu o teorię ewolucji. Towarzyszy temu przekonanie, że teoria ewolucji ma zastosowanie nie tylko w biologii, co dzisiaj wydaje się niekwestionowane, ale także w wyjaśnianiu zjawisk społecznych i kulturowych (Wilson, 2019). To ostatnie przekonanie wywołuje znaczny opór wśród humanistów. W naukach o religii niechęć do podejść ewolucyjnych może być ponadto uwarunkowana bankructwem XIX-wiecznych ewolucyjnych teorii religii. Zarówno w humanistyce, jak i w wielu naukach społecznych można dostrzec swoistą „biofobię” (Slone, 2004, s. 43), w szczególności niechęć do poszukiwania naturalnych źródeł zjawisk religijnych, do stosowania wyjaśniania opartego na teorii ewolucji oraz naukach na niej ufundowanych, takich jak psychologia ewolucyjna. W badaniach nad religiami niechęć ta jest od dekad na różne sposoby przełamywana, ale dopiero nauki kognitywne w systematyczny sposób czynią użytek z teorii ewolucji. Zdecydowana większość podejść kognitywnych w badaniach nad religiami to zarazem podejścia ewolucyjne; niejednokrotnie określeń „kognitywny” i „ewolucyjny” używa się zamiennie (McCauley, 2016, s. 462). Powiązanie nauk o poznaniu z teorią ewolucji było wcześniej widoczne w tych podejściach kognitywnych, dla których umysł ludzki był przede wszystkim wytworem ewolucji, zaś znajomość jego ewolucyjnej historii pełniła istotną rolę w wyjaśnianiu. W kognitywnych badaniach nad religią teorii ewolucji i jej zastosowaniom do badań nad ludzkim społeczeństwem i kulturą przypisano szczególną rolę.

Teoria ewolucji nie jest jedynym zwornikiem integracji interdyscyplinarnej ani też podstawą teoretyczną, do której mają być reduktowane nauki o religii. Odwołanie się do teorii ewolucji jako ugruntowanej teorii naukowej pozwala

przede wszystkim na pogłębione wyjaśnianie mechanizmów poznawczych leżących u podłoża religii. Teoria ewolucji oraz bazujące na niej teorie i modele naukowe stanowią tylko jeden obszar wiedzy, która ma podlegać integracji. Ostatecznym celem kognitywistyki religii jest raczej wyjaśnienie religii przez pryzmat wiedzy dotyczącej procesów poznawczych, ewolucji, mózgu i kultury (White, 2021, s. 87). Realizacja takiego celu wymaga współpracy przedstawicieli wielu dyscyplin, w szczególności psychologów kognitywnych i ewolucyjnych, badaczy specjalizujących się w neuronauce, ale także antropologów, socjologów, historyków, filozofów itp.

Interdyscyplinarność w naukach o religii staje przed różnymi wyzwaniami. Jednym z nich są obawy religioznawców przed wyjaśnianiem religii w sposób typowy dla redukcjonizmu, tj. przez sprowadzenie zjawisk religijnych do zjawisk innego typu bez uwzględnienia ich specyfiki. Istnieją różne typy redukcjonizmu, tym zaś, który budzi największe obawy, jest redukcjonizm starego typu, operujący prostym modelem eksplanacyjnym i wyjaśniający złożoną rzeczywistość religijną jako skutek oddziaływania jednego rodzaju determinant. Klasyczne teorie religii z XIX i XX wieku dostarczają wielu przykładów takiego redukcjonizmu. Obawy przed redukcjonizmem wiążą się z przekonaniem, że redukcjonistyczne teorie religii dokonują eliminacji tego, co religijne, poprzez wykazanie, że religijność czy duchowość są jedynie przejawem jakiejś innej, podstawowej rzeczywistości. Inaczej mówiąc, nie są tym, czym wydają się być dla ludzi religijnych i przynajmniej niektórych badaczy religii.

Tego rodzaju obawy wydają się nieuzasadnione w przypadku współczesnych interdyscyplinarnych przedsięwzięć w badaniach nad religiami, zwłaszcza podejść kognitywnych. Wyjaśnianie myślenia i zachowania religijnego oznacza redukcję, ale w przypadku szeroko zakrojonych programów badań interdyscyplinarnych nie jest to redukcja do jednego typu czynników. To właśnie interdyscyplinarne badania pozwalają na uchwycenie wielu różnych determinant religii, co więcej, dają możliwość uchwycenia tego, w jaki sposób różne determinanty współdziałają w wytwarzaniu obserwowalnych zjawisk religijnych.

Trudne do przezwyciężenia bariery w badaniach interdyscyplinarnych pojawiają się tam, gdzie następuje współpraca nauk humanistycznych i społecznych z naukami przyrodniczymi. Wynikają one nie tylko z różnic o charakterze teoretycznym i metodologicznym, ale także z odmiennych kultur badawczych – rodzajów źródeł, z jakich korzystają poszczególni badacze, przyjętych wzorów kooperacji naukowej (lub jej braku), języków i sposobów komunikacji w środowisku naukowym (Xygalatas, 2019, s. 264).

Literatura

- Ambasciano L. (2019). *An Unnatural History of Religions: Academia, Post-Truth and the Quest for Scientific Knowledge*. London: Bloomsbury Academic.
- Bronk A. (2003). *Podstawy nauk o religii*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Cosmides L., Tooby J., Barkow J.H. (1995). Introduction: Evolutionary Psychology and Conceptual Integration. W: J.H. Barkow, L. Cosmides, J. Tooby (red.). *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture* (s. 3–15). Oxford: Oxford University Press.
- Klein J.T. (2010). A Taxonomy of Interdisciplinarity. W: R. Frodeman (red.). *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity* (s. 15–30). Oxford: Oxford University Press.
- Lawson E.T., McCauley R.N. (1990). *Rethinking Religion: Connecting Cognition and Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Martin L.H., Wiebe D. (2016). Religious Studies as a Scientific Discipline: The Persistence of a Delusion. W: L.H. Martin, D. Wiebe (red.). *Conversations and controversies in the scientific study of religion: Collaborative and co-authored essays* (s. 221–230). Boston: Brill.
- McCauley R. (2013). Explanatory Pluralism and the Cognitive Science of Religion: Why Scholars in Religious Studies Should Stop Worrying about Reductionism. W: D. Xygalatas, W.W. Mccorcle Jr (red.). *Mental Culture: Classical Social Theory and the Cognitive Science of Religion* (s. 11–32). London: Routledge.
- McCauley R. (2016). Cognitive and Evolutionary Approaches to Religion. W: K.J. Clark (red.). *The Blackwell Companion to Naturalism* (s. 462–480). Chichester: Wiley Blackwell.
- Przełęcki M. (1996). *Poza granicami nauki*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Semiotyczne.
- Repko A.F., Szostak R. (2017). *Interdisciplinary Research: Process and Theory*. London: Sage.
- Slingerland E. (2016). Back to the Future: A Response to Martin and Wiebe. W: L.H. Martin, D. Wiebe (red.). *Conversations and controversies in the scientific study of religion: Collaborative and co-authored essays* (s. 302–307). Boston: Brill.
- Slingerland E., Collard M. (2011). Creating Consilience: Toward a Second Wave. W: E. Slingerland, M. Collard (red.). *Creating Consilience: Integrating the Sciences and the Humanities* (s. 3–40). Oxford: Oxford University Press.
- Slone D.J. (2004). *Theological Incorrectness: Why Religious People Believe What They Shouldn't*. Oxford: Oxford University Press.
- Taylor M.C. (1998). Introduction. W: M.C. Taylor (red.). *Critical Terms for Religious Studies* (s. 1–19). Chicago: The University of Chicago Press.
- White C. (2021). *An Introduction to the Cognitive Science of Religion: Connecting Evolution, Brain, Cognition, and Culture*. London: Routledge.
- Wilson D.S. (2019). *This View of Life: Completing the Darwinian Revolution*. New York: Pantheon Books.

- Wilson E.O. (2002). *Konsiliencja. Jedność wiedzy*. Poznań: Zys i S-ka Wydawnictwo.
- Xygalatas D. (2019). Bridging the Gap: The Cognitive Science of Religion as an Integrative Approach. W: A.K. Petersen i in. (red.). *Evolution, Cognition, and the History of Religion: A New Synthesis. Festschrift in Honour of Armin W. Geertz* (s. 255–272). Leiden: Brill.